

Københavns Universitet

Normalisering i gammeldansk perspektiv

Frederiksen, Britta Olrik

Publication date:
2013

Document version
Tidlig version også kaldet pre-print

Citation for published version (APA):
Frederiksen, B. O. (2013). Normalisering i gammeldansk perspektiv.

Normalisering i gammeldansk perspektiv

Britta Olrik Frederiksen 1. marts 2013

Man skulle tro at ti minutter ville række når spørgsmålet gælder gammeldansk normalisering og det korte svar er at sådan en ting har vi ikke. Men for det første dækker den korte version selvfølgelig ikke hele sandheden. For det andet kræver det en begrundelse, eller et par stykker, at vi gammeldansksfilologer omgås den sproglige arv fra middelalderen så råt som vi gør. For det tredje må det vel være værd at overveje om vi slet ikke kunne gøre andet. Og med sådan en dagsorden skal tiden nok alligevel gå.

Hvad nu den første mystifikation angår, at det ikke er sandt at vi ikke kender til gammeldansk normalisering, så er forklaringen den banale at der naturligvis findes en gammeldansk opslags- eller lemmanorm, for ikke at sige at der findes mindst fire. De to er fra 1800-tallet, og dem lader jeg ligge i dag; men begge de andre er stadig kurante.

Den ene er den der råder i registrene til Johs. Brøndum-Nielsens storværk *Gammeldansk Grammatik* bd. 1-8 (1928-1973), den vidtløftige og uundværlige modsvarighed til Adolf Noreens etbindsgrammatikker over oldislandsk/gammelnorsk fra 1892 (og senere) og fornsvensk fra 1904 (og senere). Bestemt af *Gammeldansk Grammatik*'s hovedformål: at belyse dansk lyd- og bøjningsudvikling fra ca. 1100 til reformationen, repræsenterer opslagsformerne her det gammeldanske udgangspunkt, dvs. dansken fra ca. 1100/1200, som nærmest kunne kaldes en østnordisk norm, dvs. fælles gammelsvensk og -dansk, bortset fra at nom. sg.-endelsen i stærke maskuline substantiver ikke angives (jf. *hugh* i eksempel 1, hvis fornsvenske modsvarighed er *hugher*). Karakteristisk for denne arkaiske norm er bl.a. 1) at den angiver fællesnordisk fuldvokal i infortisstavelse (se de røde markeringer i eksempel 1, venstre spalte, fx i *hava*, *hiarta*, *haghi*, *hovuth*, *háegumi*); 2) at den angiver vokallængde, egentlig med overskreven vandret streg, der dog af praktiske grunde er erstattet af accent her (se de blå markeringer i eksempel 1, venstre spalte, fx i *húth*, *hwá(r)* og *héc-*); 3) at den angiver adjektivers og adjektivisk bøjede ords stærke mask. nom. sg.-endelse med -r (se de grønne markeringer i eksempel 1, venstre spalte: *halvær* og *huldær*, hvis støttevokal *æ* i øvrigt normaliseres med prik under, hvad også af praktiske grunde er udeladt her); 4) at den angiver halvvokalen *u* i forlyd med *w* og *i* med *i* (se de violette markeringer i eksempel 1, venstre spalte, fx i *hwá(r)*, *hiarta* og *hwart-twiggia*).

Den anden kurante gammeldanske opslagsnorm er den der bruges af *Gammeldansk Ordbog*, et igangværende projekt i Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs regi og nærmere præsenteret på netadressen <http://gammeldanskordbog.dk/>. Heraf fremgår også det glædelige faktum at hele ordbogens materiale på en lille million sedler er tilgængeligt på nettet, via opslagsordene. Bestemt af formålet i dette tilfælde: at ordbogen skal dække hele perioden 1100-1515, da det danske sprog undergik kolossale lyd- og bøjningsmæssige forandringer og i tilgift indlånte et ordforråd af dimensioner som næppe siden set, først og fremmest fra middelnedertysk, tager denne norm hensyn til en vis del af den gammeldanske sprogudvikling: 1) den angiver normalt vokalen i infortisstavelse med *e* (se de røde markeringer i eksempel 1, højre spalte, fx i *have*, *hjarte*, *haghe*, *hoveth*, *hægume*) og tager altså hensyn til at de tre fællesnordiske

endelsevokaler allerede ved den gammeldanske periodes begyndelse var så godt som faldet sammen vest for Øresund, så at låneord her blev optaget med schwa og umuligt kunne normaliseres med fuldsvokal; 2) den angiver aldrig vokallængde (se de blå markeringer i eksempel 1, højre spalte, fx i *huth*, *hva*, *hæ-*); 3) ej heller angiver den den stærke mask. nom. sg.-endelse i adjektiver og adjektivisk bøjede ord (se de grønne markeringer i eksempel 1, højre spalte: *halv#* og *hul#*) – en endelse der meget tidligt forsvandt i dansk, navnlig mod vest (men fik en renæssance senere i skånsk-sjællandske kilder, især i participier); 4) den skriver altid *v* og *j* for de oprindelige halvvokaler, der formodes spontant at være blevet til egentlige konsonanter på et eller andet ubestemmeligt tidspunkt (se de violette markeringer i eksempel 1, højre spalte, fx i *hva*, *hjarte* og *hværttvægje*).

Nu er en opslagsnorm jo imidlertid ikke alt, ej heller *Gammeldansk Ordbog*'s mere håndterlige, der repræsenterer sprogrinnet omkring 1300. Den kan hjælpe tekstlæseren et godt stykke på vej; men har den der evt. skulle få lyst til at normalisere en gammeldansk tekst helt igennem, overhovedet nogen mulighed for at komme videre til normalformerne af den større del af det gammeldanske sprog der ikke repræsenteres af opslagsformer? Hertil er svaret for *Gammeldansk Grammatik*'s vedkommende: ja, det har den tålmodige; men den tunge vej går over de spredte paragraffer i grammatikkens seks bøjningsbind der behandler udviklingen af de forskellige urnordiske bøjningsendelser frem mod gammeldansk, ordklasse for ordklasse og underafdeling for underafdeling – de maskuline *a*-stammers fx i § 429, de feminine *ó*-stammers i § 445 osv. frem til mediopassivens i § 911 ff. For *Gammeldansk Ordbog*'s vedkommende eksisterer der en række paradigmer over bøjningsendelser. De er udarbejdet ved hjælp af de relevante paragraffer i *Gammeldansk Grammatik* og er foreløbig kun til intern brug, men skal vistnok i tidens fylde publiceres i ordbogens udenværker.

Man må antage at der for længst havde foreligget fuldt udarbejdede bøjningsparadigmer både i den ene og den anden norm hvis der havde eksisteret en tradition for gammeldansk normalisering. Den ene grund til at der ikke gør det, er antydnet i Odd Einar Haugen og Henrik Williams' ansøgning til Kungl. Gustav Adolfs Akademien om støtte til dette normaliseringskollokvium; men den er også blevet formuleret for år tilbage, bl.a. med rene ord af Poul Lindegård Hjorth under en bevæget aften i Selskab for Nordisk Filologi for små 50 år siden: den at den gammeldanske tekstoverlevering i højere grad regnes for at have sproghistorisk end litterær interesse, og at den sproghistoriske interesse jo bedst tilgodeses af tekster der er fremlagt så diplomatarisk som muligt. Og hvis ikke den gammeldanske tekstoverlevering siden 1825 systematisk var blevet udgivet i mere eller mindre diplomatarisk form, så havde det forskningsfelt som Rasmus Rask og hans kolleger i årene omkring 1820 banede vej for, den danske sproghistorie (og de andre nordiske sprogs, for den sags skyld), ikke kunnet opdyrkes så intensivt som det er blevet, hvad man selvfølgelig i dag kun kan være taknemmelig for – også hvis man skulle få den idé at ville normalisere en gammeldansk tekst.

Den anden grund til at der ikke findes en tradition for gammeldansk normalisering, har ikke noget med interessen for gammeldansken at gøre, men med gammeldansken selv. Det er den at gammeldansk er under så hastig forandring at man ikke skal ret mange årtier bort fra den

fikserede norm før en hvilken som helst tekst vil repræsentere et andet synkront lag end normen. Gammeldansk er simpelt hen ikke andet end én lang serie af synkrone lag med hver sit sprogsystem, og laget ved slutningen af perioden er meget forskelligt fra laget ved begyndelsen.

Eksempel 2 og 3 viser et par forsøg på at bruge *Gammeldansk Ordbog*'s norm på to overleverede tekster; *Gammeldansk Grammatik*'s norm kommer selvfølgelig ikke på tale da den nærmest forudsætter en fuldt bevaret grammatik af fællesnordisk type. Teksterne er uddrag dels af et fragment fra ca. 1325 af Kristina-legenden, dels af den danske *Ivan Løveridder*, der er oversat fra den svenske, formentlig en gang i 1400-talet, og her hentet i et håndskrift fra ca. 1500.

I eksempel 2 er det gået nogenlunde fordi tekstens sprogform nogenlunde svarer til normens, men også kun nogenlunde. Et par af de meget vigtige lydforandringer som dansken gennemgår i løbet af middelalderen, er allerede betegnet her: 1) svækkelsen af postvokalisk spirantisk *r* til halvvokal eller diftongkomponent *ʁ* i *sauthæ* over for normens *saghthe* (se de røde markeringer i eksempel 2); 2) den progressive omlyd af *ja* > *jæ* i *Iæk* og *thiænæstæ* (se de blå markeringer i eksempel 2); 3) labialiseringen af det lange *á* til langt *å* i *bothe* (se den grønne markering i eksempel 2); 4) åbningen af den høje korte vokal *i* > *e* i *tel* og *mek* (se de violette markeringer i eksempel 2). Bemærk at ortografien i dette fragment fra 1300-tallets begyndelse er mere moderne end den moderne skriftsprognorm, der markerer spirant i *sagde* og lukket vokal i *til* og *mig*.

I eksempel 3 er afstanden mellem kilde og norm derimod ganske betragtelig. Bortset fra konjunktionerne *ok* og *at*, der som småord generelt opfører sig ortografisk genstridigt, så er 1) den danske udtaleændring par excellence, svækkelsen af postvokalisk *p*, *t*, *k*, her konsekvent betegnet i samme omfang som nu – *k* > *g/r* bl.a. i *togh* for glda. *tok*, *t* > *d/ð* bl.a. i *lidh* for glda. *lit* (se de orange farvede markeringer i eksempel 3); 2) er der også et tidligt eksempel på at glda. *p* – i normalortografien altid betegnet med digrafen *th* – er overgået til *d* (i stedet for *t*, ved formodet svagtryksudvikling): *deden* (se de turkisfarvede markeringer i eksempel 3). Der er ydermere 3) lydåbningseksempler som *redet* og *møget* (se de violette markeringer i eksempel 3) og 4) de regelrette labialiseringseksempler *bordes* og *bode* foruden et tilfælde hvor labialisering nu kun forekommer dialektalt (i det midterste Østjylland): *bongh* (se de grønne markeringer i eksempel 3). Dialektale videreudviklinger viser endelig også 5) diftongformerne *ie* og *je* for glda. langt *é* i *liedh*, *jen* m.fl. (de blåligrøde eksempler i eksempel 3).

Hvis man synes at der er noget bagvendt i at præsentere en gammeldansk tekst som efter al sandsynlighed først er blevet til i 1400-tallet, i en sprogform fra ca. 1300, så kunne man jo i pædagogisk øjemed overveje den mulighed som tredje spalte i eksempel 3 viser: en såkaldt neutralisering til nutidsdansk ortografi. Hermed menes groft sagt en tilpasning til den moderne danske skriftsprognorm, i det omfang det lader sig gøre. Det var den udvej der blev valgt i det store folkeviseprojekt som Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus stod i spidsen for i årene omkring 2000, og som resulterede i firbindsværket *Svøbt i mår*. Projektet indebar bl.a. at en samling på ca. 1000 viseopskrifter blev gjort elektronisk tilgængelig på flere niveauer, fra det meget håndskriftnære over det nutidsdanske neutrale til lemmaniveau. De danske folkeviser findes vel at

mærke næsten kun i eftermiddelalderlig overlevering; men nogle af de store visehåndskrifter er så tidlige som fra anden halvdel af 1500-tallet, så den idé at overføre en gammeldansk tekst fra ca. 1500 til en nutidsdansk neutral norm er ikke meget dristigere end at overføre de ældst overleverede folkeviser dertil, og sådan en overførelse har i al fald visse klare fordele: den gør teksten let tilgængelig samtidig med at den bevarer sit ordforråd og sine mulige gamle bøjningsformer, og så giver den ingen falsk forestilling om sprogformens høje alder. Gammeldanske tekster er i øvrigt også tidligere blevet formidlet på den måde, bl.a. i 1800-tallet af præsten, salmedigteren og gammeldanskudgiveren C.J. Brandt (1817-1889) med en udgave af *Den danske Rimkrønike* fra 1858 og af *Flores og Blanseflor, Dværgekongen Laurin* m.fl. versificerede tekster fra 1862.

At gammeldansken faktisk trænger til at gøres lettere tilgængelig, er der slet ikke tvivl om når man ser hvilke fatale misforståelser selv meget lidt afvigende gammeldanske læsemåder kan forårsage – ligesom tilsvarende fornsvenske, som Henrik Williams har vist i sit foredrag på Eufemiavise-konferencen i fjor med et eksempel fra den svenske *Ivan Løveridder*. Lad mig slutte af med et gammeldansk eksempel: formen *menskæde* i én af de senmiddelalderlige bønnebøgers oversættelse af salme 8 i Salmernes Bog i Det Gamle Testamente. Den er i en nyere dansk litteraturhistorie oversat med 'menneskeliggjorde', muligvis under påvirkning af substantivet *mennisken(s)* 'mennesket(s)', der findes to gange i den nærmeste kontekst; men 'menneskeliggjorde' giver absolut ingen fornuftig mening her, modsat oversættelsen 'mindskede', der svarer til *Minuisti* 'du formindskede' i *Vulgata*'s tekst af salme 8 og til den regelrette præet. af det gammeldanske verbum *minske*. Det der øjensynlig har vildledt oversætteren, er at stavemåden *menskæde* gengiver den lydåbning af *i > e* som ordet udtales med den dag i dag, og at bogstavet *e* nu ofte bruges til at betegne *æ*-lyd, som fx i *menneske*.